

EPIGRAFSKA SPOMENIKA S HOMERSKIM NAPISOM NA FONTIKU IN NA PRETORSKI PALAČI V KOPRU

Andrej MEČULJ
Oljčna pot 63c, 6000 Koper, Slovenija
e-mail: andrej.meculj@gmail.com

IZVLEČEK

Članek celovito obravnava dva grška napisa v zgodovinskem mestnem jedru Kopra. Prvi napis je na grbu podestata in kapitana Vincenza Querinija na Fontiku, iz leta 1564, drugi je na napisni plošči posvečeni podestatu in kapitanu Nicolòju Grimaniju na Pretorski palači, iz leta 1603. Podan je slovenski prevod in podrobna razlaga kratkih epigrafskih besedil, izklesanih v grški pisavi, zaradi katere sta redka posebnost.

Ključne besede: Homer, Iliada, epigrafika, Koper, Vincenzo Querini, Nicolò Grimani

MONUMENTI EPIGRAFICI CON ISCRIZIONE OMERICA SUL FONTICO E SUL PALAZZO PRETORIO A CAPODISTRIA

SINTESI

L'articolo tratta in modo esauriente due iscrizioni greche presenti nel centro storico di Capodistria. La prima iscrizione è sullo stemma del podestà e capitano Vincenzo Querini sul Fontico, del 1564, la seconda è sulla lapide dedicata al podestà e capitano Nicolò Grimani sul Palazzo Pretorio, del 1603. Sono forniti una traduzione slovena e una spiegazione dettagliata dei brevi testi epigrafici scolpiti in greco, che li rende una rara particolarità.

Parole chiave: Omero, Iliade, epigrafia, Capodistria, Vincenzo Querini, Nicolò Grimani

UVOD

Raznovrstnih povezav Kopra in Koprčanov z izročilom grške antike v beneški dobi, v času razcveta humanizma, je veliko. Med najzanimivejšimi so Muziova pesnitev *Egida*, po kateri je koprski otok nastal iz egide ali štita boginje Atene, napisna plošča pod kipom Pravice na Pretorski palači,¹ ki prav tako omenja Ateno in njen ščit, dialog *Silen* Girolama Vide (kjer je ponovno opisana tudi legenda o nastanku Kopra) in helenistična marmornata stela z reliefom vojščaka, ki je vzdana v palačo Elio (Degrassi, 1933, 31–33; Couilloud, 1974, 178; Mečulj, 2020). Več koprskih učenjakov je poleg latinščine dobro poznalo grščino, kot so denimo Giuseppe Febeo, Giovanni Domenico Tarsia in Peter Pavel Vergerij starejši, ki je za cesarja Sigismunda iz grščine v latinščino prevedel Arijanovo poročilo o vojnah Aleksandra Velikega (Stancovich, 1829, 58–59, 100–101). Znano je, da je knjižnica frančiškanskega samostana sv. Ane v Kopru hranila nekaj grških kodeksov. V tej zbirki so poleg psalterjev tudi antični teksti kot so Izokratovi govori *Ad Demonicum*, *Ad Nicoclem* in *Batrahomiomahija* ali *Boj med žabami in mišmi* – ep, ki parodira *Iliado*.² Po številu koprskih učenjakov in akademij bi lahko sklepali, da je bilo nekdanje v Kopru starogrških zapisov še veliko več. Najpomembnejša povezava kulturnega izročila antične Grčije in Kopra je prvi integralen latinski prevod Homerjevih epov *Iliade* in *Odiseje*, ki ga je oskrbel Koprčan Andrea Divo leta 1537. Natisnjen je bil v Benetkah, vendar kratki odlomki iz homerske pesnitve še danes krasijo Koper. Dve stavbi v starem mestnem jedru Kopra imata vklesani zelo kratki homerski besedili, ampak ne v latinskem prevodu, temveč v izvornem jeziku, v grški majuskuli.³ Grška napisa kljub svoji posebnosti še nista bila podrobneje raziskana.⁴ Loserjevi in Cherinjevi prepisi besedila na Pretorski palači so pomanjkljivi, prva beseda je bila izpuščena (Loser, 1851a, 143; Cherini & Grió, 2001, 80). V tem prispevku je raziskano natanko iz katere homerske pesnitve besedili izvirata.

NAPIS NA FONTIKU

Prvi primer z grškim tekstom je na pročelju Fontika, nekdanjega skladišča žita, zgrajenega leta 1392, čigar pritlični del je bil predelan leta 1529. Fasado krasi veliko heraldičnega okrasja iz

različnih obdobj. Na timpanonu s šilastim lokom nad vhodom, je bila leta 1564 nameščena napisna plošča in nad njo grb podestata in kapitana Vincenza Querinija (slika 1). V 1. polovici 20. stoletja sta bila plošča in grb prestavljena v zgornji desni del fasade pod zatrepom, s čimer je bila porušena simetrija razporeditve grbov. Grb (visok 40 cm in širok 30 cm) ima ščit s tremi osmerokrakimi zvezdami na zgornjem polju, na vrhnjem robu ščita je šlem s krono in akantovim listjem ob straneh. Na šlemu stoji žerjav, ki v desni nogi drži okrogel kamen, v kljunu pa ukrivljen trak z grškim verzom (Loser, 1851b, 126; Cherini & Grió, 2001, 127; Semi, 1975, 204, 345; Radossi & Žitko, 2003, 351–352). Gre za znani homerski verz povezan s spanjem, ki je do prvih stoletij našega štetja že postal nekakšen pregovor (Montiglio, 2015, 202). Če ga natančneje definiramo, je citat prevzet iz 2. speva *Iliade*, 24. verz:

ΟΥ ΧΡΗ ΠΑΝΝΥΧΙΟΝ ΕΥΔΕΙΝ
ΒΟΥΛΗΦΟΡΟΝ ΑΝΔΡΑ⁵

Grb je dobro ohranjen, le koničasti robovi so ponekod odlomljeni. Črke na traku imajo serife, prva črka omikron je votla, verz je natančno povzet. Sovrétov slovenski prevod je: »Vso noč spati ne sme, kdor vsem je reditelj in vodja« (Homer, 1950, 56). Verz deluje nekoliko vzet iz konteksta, saj se misel v celoti glasi:

*Vso noč spati ne sme, kdor vsem je reditelj in vodja,
vojaska mu dana je v skrb in druge prevažne naloge.*
(Homer, *Iliada*, 2. spev, verz 24 in 25,
prevedel A. Sovrè)

Vsebina teh stihov zato v originalnem kontekstu opozarja, da vodja, državnik, vojaški poveljnik ne bi smel lahkotno, brezskrbno prespati vse noči, temveč da bi moral biti vedno na preži (Sambucus, 1569, 29; Visser, 2002, 280, op. št. 30). Ta prizor iz *Iliade* namreč opisuje, da je Zevs poslal sanje (poosebljene kot Όνειρος) kralju Agamemnonu z namenom, da bi ga preko teh zavedel in tako pomagal Trojancem. Poosebljene sanje ali Όνειρος (Walde, 2001, 19–31; Lipka, 2022, 42), se pojavijo pod krinko kot Nestor, ki Agamemnonu pravi, da

1 Prim. tudi Manzuoli (1611, 62); Naldini (1700, 8–9); Petronio (2001, 23); Cherini & Grió (2001, 91).

2 Prim. tudi Gollob (1903, 13–15); Ziliotto (1904, 126–129); Ziliotto (1905, 3–39); Bernardinello (1977, 260–273); Hriberšek (2021, 590).

3 Prim. tudi Loser (1851a, 143); Loser (1851b, 126); Caprin (1907, 122); Cherini & Grió (2001, 80, 127); Radossi & Žitko (2003, 214, 351–352).

4 Stanje raziskav na področju srednjeveške in zgodnje novoveške epigrafike je na Slovenskem nasploh slabo in tako rekoč v povojih (prim. Pobežin, 2020a). To velja tudi za spomenike v Kopru, kjer celovite raziskave niso zadostno sistematične (prim. Cherini & Grió, 2001; Radossi & Žitko, 2003), primeri posameznih poglobljenih študij pa redki in osamljeni (prim. Pobežin, 2018; Pobežin, 2020b; Pobežin, 2023; Mileusnić, 2021).

5 Οὐ χρὴ παννύχιον εὐδεῖν βουλευφόρον ἄνδρα (*ou khre pannykhion heudein boulephoron andra*; Homer, *Iliada* 2. spev, verz 24, cf. Benner, 2001, 27).

ne sme spati celo noč. Taista poved se ponovi kot 61. in 62. verz istega speva, ko jo izgovori Agamemnon. Izraz βουληφόρον ἄνδρα, v imenovalniku βουληφόρος ἄνθρωπος, pomeni »mož bulevterija« ali »mož skupščine«, lahko bi se reklo tudi »mož sveta« ali »svétnik« (Haubold, 2000, 53). Sovrètov prevod je nekoliko drugačen, seveda zaradi metrike in pesniškega jezika. Verz o spanju je citiran v Psevdo-Plutarhovem eseju *De Homero*, s konca 2. stol./3. stol. (Keaney & Lamberton, 1996, 269, št. 178) in avtor razlaga, da je kralj tisti, ki bi moral prvi skrbeti za varnost vseh ljudi. V Querinijevem grbu je citat vsekakor mišljen kot vrlina, tako kot je značilno v heraldičnih besedilih ali motih, in izbrana je bila vrlina čuječnosti, budnosti ali pazljivosti, lat. *vigilantia*. Heraldični motiv žerjava se imenuje »čuječi žerjav« (lat. *grus vigilans*), ki v eni nogi drži kamen, da bi ga takoj prebudil, ko mu pade, če zaspi. Zato simbolizira previdnost, budnost ali čuječnost (Fox-Davies, 1904, 179; Erffa, 1957, 286–308; Volpicella, 2008, 117). Po Homerju je vladar »pastir ljudstva« (Haubold, 2000, 17–46). Tako je Querinijev moto skrbno izbran v skladu z motivom, ki služi kot šlemni okras, obenem ustreza njegovi funkciji podestata. Alegorija čuječega žerjava je izjemno stara in homerski citat o pazljivosti v snu je bil razmeroma priljubljen. Že italijanski humanist Pierio Valeriano (Giovanni Pietro Bolzani Dalle Fosse (1477–1558)) v svoji študiji egipčanskih hieroglifov *Hieroglyphica sive de sacris Aegyptiorum litteris commentarii*, opisuje motiv čuječega žerjava (Valerianus, 1556, 128), izvorno iz Horapolonovega spisa *Hieroglyphica* iz 5 stol. (Cory, 1840, 143). Ob prisposodbi žerjava s kamnom Valeriano omenja še Aleksandra Velikega kot čuječega vladarja. V istem obdobju je madžarski humanist János Zsámboky (1531–1584) v publikaciji *Emblemata* uporabil grški izvirnik tega citata za obrazložitev vrline pazljivosti ali čuječnosti in namesto žerjava je uporabljen samo motiv spečega Aleksandra (Sambucus, 1569, 29; Visser, 2005, 206–207, fig. 29), ki v roki drži kroglo nad bronasto posodo. Takšno tehniko preprečevanja spanja naj bi si po Diogenu Laertskem izmislil Aristotel (Diogenes Laertius, 1692, 277) in izgleda, da je bila ta metoda v obdobju humanizma združena z motivom čuječnosti v podobi spečega Aleksandra (Visser, 2002, 280). Ikonograf Cesare Ripa (1555–1622) v publikaciji *Iconologia* iz leta 1593, opisuje žerjava kot simbol čuječnosti, ob katerem citira verz iz *Visoke pesmi* iz *Stare zaveze*: »ego dormio, et cor meum vigilat« (Ripa, 1593, 286). Iz renesančnega obdobja obstaja še en primer kombinacije čuječega žerjava in identičnega Homerjevega citata na Škotskem. V mestu Musselburgh je Alexander Seton, 1st Earl of Dunfermline (1555–1622), leta 1613 zgradil

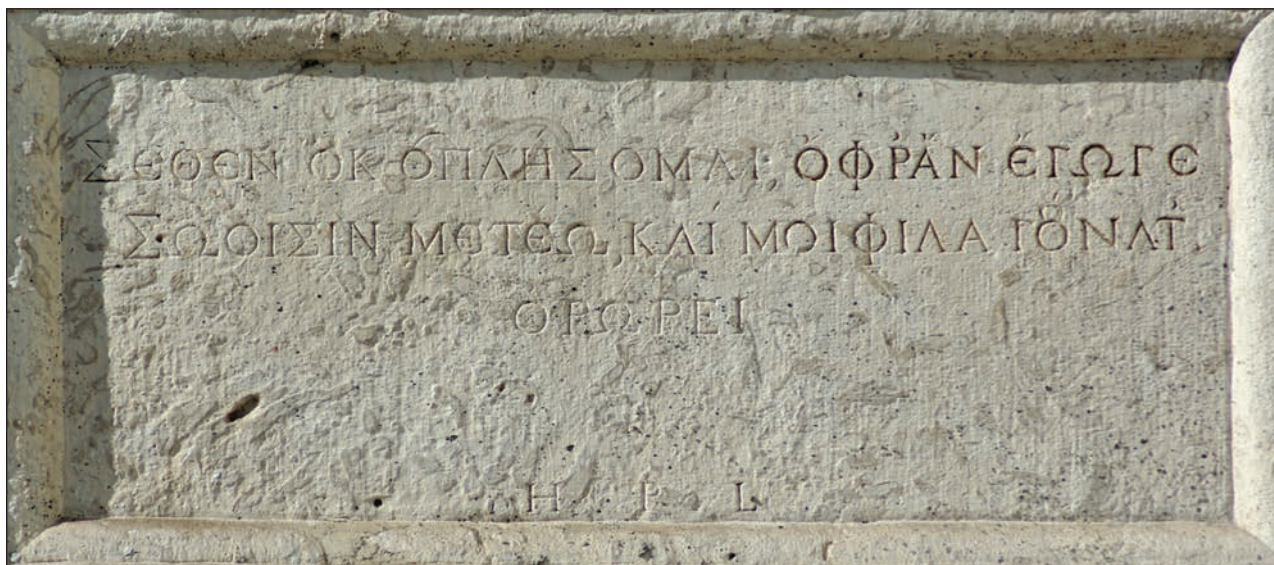
Slika 1: Grb Vincenza Querinija iz leta 1564 s citatom iz Homerjeve Iliade. Fontiko, Koper (Foto: Andrej Mečulj).

dvorec Pinkie House, ki ga je dal okrasiti s poslikavami, med katerimi je tudi emblem s čuječim žerjavom in Homerjevim verzom (Canmore, 2000; Bath, 2003, 235). Razlikuje se le v tem, da ne gre za plemiški grb in da je žerjav upodobljen med spanjem, z glavo položeno navzdol, kar je neobičajno.

Pod Querinijevim grbom je podolgovata napisna plošča (visoka 12 cm in široka 60 cm) v latinščini, ki se navezuje na Querinijevo pravično ravnanje z vsebino mestne kašče:

OPT. PRAET. VINC. QVIRINO OCVLO IVSTITIAE
MAX. ANNONAE CVRAM HABENTI GRATA CI
VITAS HIC MERITO HOC INSIG. P. M D L X IIII.

Prevod: Odličnemu pretorju Vincenzu Queriniju, ki je z vso pravičnostjo in skrbnostjo skrbel za zaloge

Slika 2: Spodnji del napisne plošče posvečene Nicolòju Grimaniju iz leta 1603, ki ima vklesan prirejen odlomek iz Homerjeve Iliade. Pretorska palača, Koper (Foto: Andrej Mečulj).

Slika 3: Prepis grškega napisa na Grimanijevi plošči.

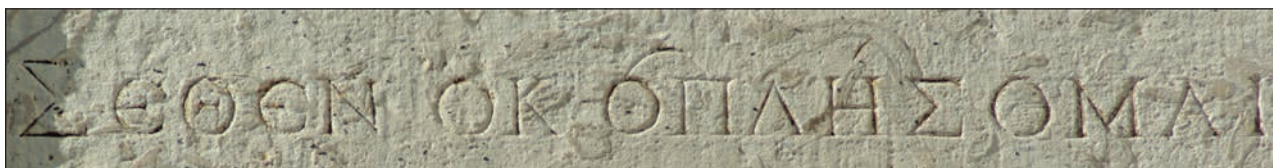
žita, je hvaležno mesto postavilo to zaslužen in lepo obeležje leta 1564.⁶

NAPIS NA PRETORSKI PALAČI

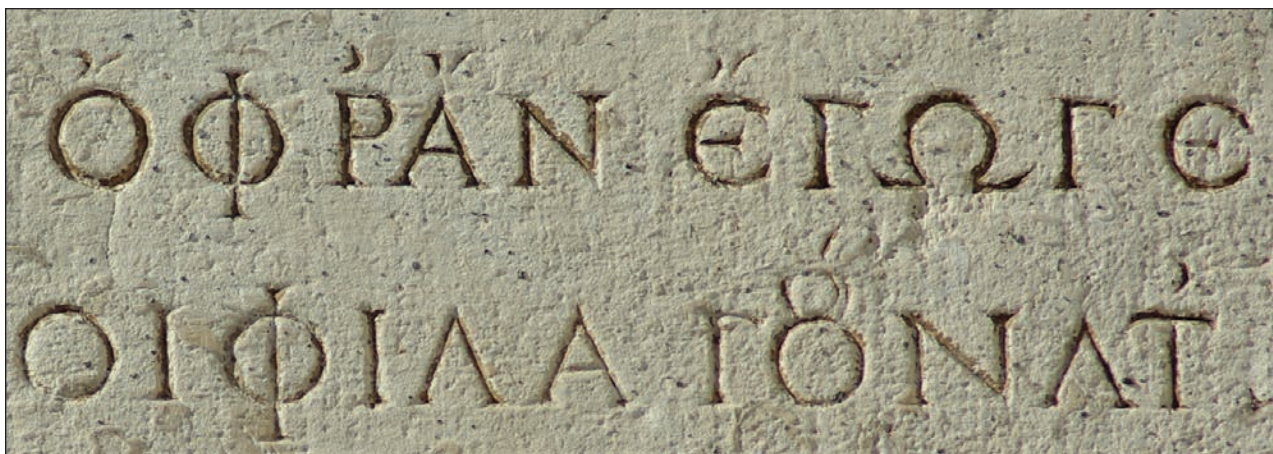
Drugi, nekoliko daljši in problematičen primer homerskega besedila je na pročelju Pretorske palače, ki je s številnimi grbi, napisnimi ploščami in doprskimi kipi najbolj okrašena stavba v Kopru. V

prilicnem delu je ob oknih pet napisnih plošč enakih velikosti (100 cm visoke in 70 cm široke), vse se delijo na večje zgornje in manjše spodnje napisno polje. Plošča z grškimi verzi je postavljena skrajno desno. Pod običajnim latinskim napisom, posvečenim podestatu in kapitanu Nicolòju Grimaniju iz leta 1603, je manjše napisno polje, v katerem je vklesan grški citat v treh vrsticah (Loser, 1851a, 143; Cherini & Griò, 2001, 80; Radossi & Žitko,

⁶ Iskreno se zahvaljujem dr. Gregorju Pobežinu za slovenski prevod latinskega napisa na Fontiku in za vse dragocene nasvete, ki mi jih je velikodušno podal na področju epigrafike.

Slika 4: Detajl Grimanijeve plošče iz leta 1603. Pretorska palača, Koper (Foto: Andrej Mečulj).

Slika 5: Detajl Grimanijeve plošče iz leta 1603. Pretorska palača, Koper (Foto: Andrej Mečulj).

2003, 214) in je prav tako iz *Iliade* (slika 2 in 3). Površina kamna je lisasta in rahlo preperela, zato se nekateri deli napisa slabo razločijo, vidni so sledovi rdeče barve in črke imajo serife.

Gre za prirejene verze št. 387 in 388, iz 22. speva *Iliade*. Sovrètov slovenski prevod (Homer, 1950, 422) se glasi:

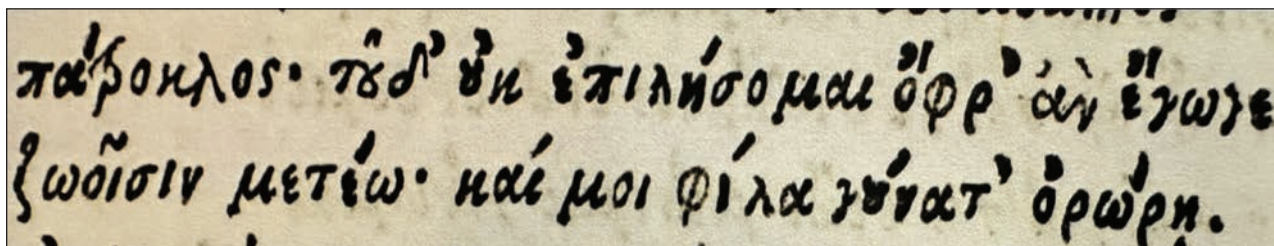
*Patroklos, nanj ne pozabim, doklèr še bivam na zemlji
živ ob živih ljudeh in nosijo ljube nogé me!*
(Homer, *Iliada*, 22. spev, verz 387 in 388,
prevedel A. Sovrè)

Za razliko od prvega primera, je ta napis precej površno kopiran. Prvič, začetni del napisa je spremenjen. Namesto Patroklovega imena je napisano ΣΕΘΕΝ ΟΥΚ (O in Y sta izklesana v ligaturi). Torej so želeli napisati »Tebe ne pozabim«, namesto »Patroklos, nanj ne pozabim«. Poleg tega, da so spremenili del verza, je tudi veliko napak. Pri besedi ΖΩΙΣΙΝ je bila uporabljena kot začetnica sigma, tako je napisano ΣΖΩΙΣΙΝ, v stavku »moja ljuba kolena« sta besedi ΜΟΙ in ΦΙΛΑ napisani brez presledka, kot da gre za eno besedo, tudi ΟΦΡ in ΑΝ sta brez presledka. Namesto ΓΟΥΝΑΤ (O in Y sta izklesana v ligaturi) je vklesano ΓΟΥΝΑΤ, kot da bi samo klesar in ne avtor napisa, spregledal vodoravno hasto pri alfi

in tako črko spremenil v lambda. Eta je bila v besedi ΟΡΩΠΕΙ zamenjana z epsilon, dodana je bila še jota, česar ni v izvornem citatu. Beseda ΕΠΙΛΗΣΟΜΑΙ je zapisana z ligaturo predpone ΕΠΙ kot ΟΠΙΛΗΣΟΜΑΙ, pri čemer sta prva dva znaka povezana skupaj z ukrivljeno linijo (ta ligatura je značilna za tiskano grščino), na kateri so vidni ostanki rdeče barve (slika 4).

Problematične so tudi oblike črk. Pri besedah, ki imajo epsilon, ni uporabljena oglata verzija (Ε), ampak je okrogle oblike (Ε), ki izvira iz kurzivne pisave in je takšen kot pri unciali. Oglati epsilon je bil uporabljen smo v besedi ΟΡΩΠΕΙ, kjer bi morala biti eta. Neobičajno je, da so v besedilu uporabili oglati in okrogli epsilon. Okrogle verzije črk epsilon in gama, ki izvirajo iz kurzive, so v 1. in 2. stol. lahko nadomestile majuskule (McLean, 2002, 41). Omikron v besedi ΓΟΥΝΑΤ ima zgoraj manjši krog, zaradi česar je videti kot osmica (slika 5), kar je nedvomno ligatura omikrona in ipsilona. Zelo verjetno je še v besedi ΟΥΚ omikron imel manjši krog na zgornjem delu, vendar je površina nad tem omikronom veliko bolj zlizana (slika 4).

Kljub izbiri monumentalne majuskule, kot je značilno za epigrafske napise, je ponekod zaradi ostankov rdeče barve še mogoče razločiti, da so nad črkami dodali celo diakritične znake, kar se

Slika 6: Homerus (1524, 245): Ομηρου Ιλιασ. Homeri Ilias, 22. spev, verz št. 387 in 388.

uporablja samo pri minuskuli. Obe sigmi na začetku prve in druge vrstice sta nekoliko večji od ostalih črk. Izvirno in pravilno zapisano besedilo v grščini se glasi tako:

Πάτροκλος· τοῦ δ' οὐκ ἐπιλήσομαι, ὄφρ' ἂν ἐγώ γε
ζωῶσιν μετέω καί μοι φίλα γούνατ' ὀρώρη·
(Homer, *Iliada*, 22. spev, verz 387 in 388,
cf. Benner, 2001, 194)

Poglavitno vprašanje, ki se tukaj postavi je, kako je prišlo do vseh teh napak? Če je avtor napisal pravilno znal spremeniti začetni del verza, kjer je uporabil epsko obliko genitiva, je prav gotovo dobro poznal grščino in ni odgovoren za vse te spodrsiljaje. Veliko večja je verjetnost, da se je zmotil izvajalec napisa, kar je pogosto že v antiki (McLean, 2002, 17). Jasno je, da je dober jezikoslovec najprej v minuskuli pravilno priredil citat in ga zapisal skupaj z vsemi diakritičnimi znamenji vred, nato pa je pri pretvorbi v majuskule prišlo do več anomalij. Če na kratko povzamemo:

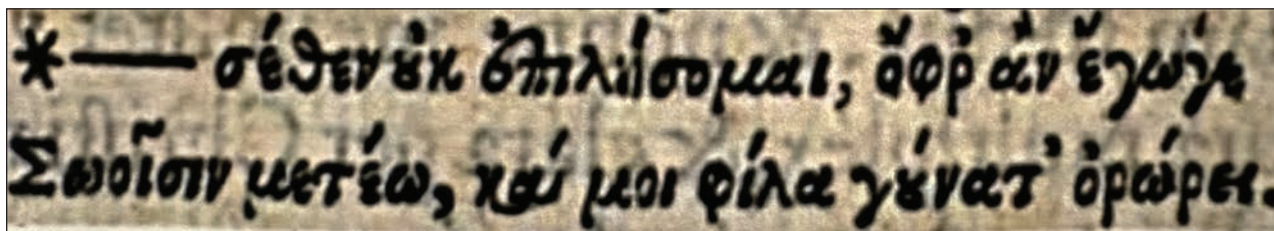
1. Diakritična znamenja niso bila odstranjena pri pretvorbi v majuskulo
2. Sigmi na začetku prve in druge vrstice sta nekoliko večji od drugih sigem
3. Nekateri črke so napačne (Λ namesto A, E namesto H in Σ namesto Z)
4. Besede, ki so napisane skupaj, t. j. brez presledka (ΜΟΙΦΙΛΑ, ΟΦΡΑΝ)
5. Uporaba ligatur, ki se praviloma ne uporabljajo v majuskuli (ligatura za predpono ΕΠΙ in ligatura črk ΟΥ, v besedi ΓΟΥΝΑΤ in ΟΥΚ)
6. Raba oglatega epsilon (Ε) in okroglega epsilon (Ε)
7. Pri zadnji besedi je bila dodana jota (ΟΡΩΡΕΙ)

Mogoče je, da ni prav vseh napak zagrešil samo klesar, ampak še kdo drug, saj je v tem projektu bilo udeleženih več oseb, ki so odločale o besedilu plošče. Postopek nastanka spomenika je potekal v več fazah in morda so koga zadolžili za prepis v majuskule, ki ni bil dovolj več v grščini ali pa je bil preveč površen. Izdelava napisa je običajno imela tri faze: najprej je *scriptor* napisal besedilo v kurzivi ali minuskuli, nato je *ordinator* pretvoril besedilo v majuskule in ga skiciral,

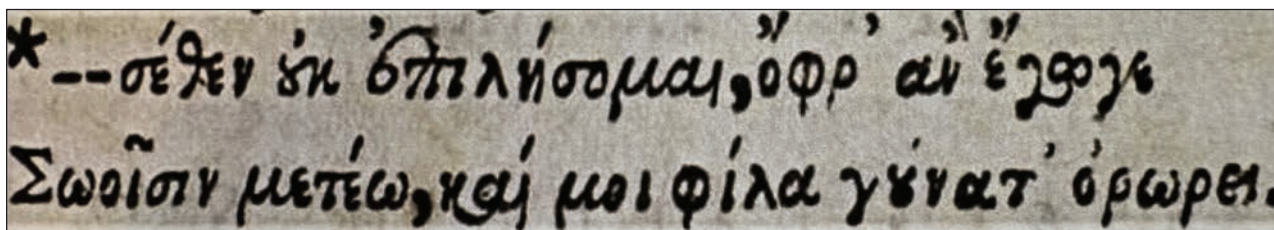
na koncu je *sculptor* besedilo izklesal (Susini, 1973, 50). Reinach (1858, 323), Larfeld (1902, 506–512) in Mallon (1954a, 187–199; 1954b, 435–459) so napake na nekaterih antičnih napisih pripisali tistim, ki naj bi bili zadolženi za prepis v majuskule. Če se je res zmotil prepisovalec ali *ordinator*, ne moremo izključiti tudi možnosti, da je prejel nekoliko nečitljiv rokopis. Ob tem je nenavadno, da je toliko nepravilnosti nastalo na javnem spomeniku, na najpomembnejši mestni stavbi. Napake in površnosti so pogostejše pri zasebnih spomenikih.

Zato je v raziskavo koristno vključiti še tipografske primere tega citata v minuskulah, ki nam omogočajo vpogled v problematiko pretvorbe v majuskule. V 16. stol. je bila v Benetkah *Iliada* objavljena večkrat v izvirniku. Izdaja iz leta 1524 (Homerus, 1524, 345) ima uporabljeno obliko ligature omikrona in ipsilona, kjer ipsilon ni zapisan desno od omikrona, ampak na njenem zgornjem robu: 8 (slika 6). Kar enostavno pojasni, zakaj bi prepisovalec, ki je tekst pretvoril v majuskule, ligature pri izrazih ΟΥΚ in ΓΟΥΝΑΤ vklesal kot krog z manjšim krogom na zgornjem delu.

Vendar Grimanijeva plošča ni edini primer takšne priredbe teh homerskih verzov. Enako prirejen citat iz *Iliade* (v minuskuli) je denimo napisal flamski humanist, filolog in začetnik neostoicizma, Justus Lipsius (Joest Lips (1547–1606)) že leta 1593, v pismu namenjenem nemškemu humanistu, filologu Valensu Acidaliyu (Valtin Havekenthal (1567–1595)). Acidalius se je preselil v Italijo leta 1590, kjer je študiral v Bologni in leta 1593 se je vrnil v Nemčijo. Lipsius je bil med letoma 1568 in 1570 v Rimu zaposlen kot tajnik kardinala Antoina Perrenota de Granvelleja (1517–1586), kjer je med raziskovanjem po knjižnicah prevedel grška epigrama posvečena Homerju in Menandru na hermah, ki sta danes izgubljeni (Papy, 1993). Sporočilo Acidaliyu je objavil v svojih epistolarjih leta 1601 in 1603 (Lipsius, 1601, 22; Lipsius, 1603, 256). Njegovo pismo je bilo objavljeno še v zbirki pesmi *Poematum Jani Lernuti, Jani Gulielmi, Valentis Acidali, Nova Editio*, leta 1603 (Lernuti et al., 1603). V Lipsijevi publikaciji je zapis zelo podoben koprski verziji na Grimanijevi plošči: uporabljena je sigma namesto zete v besedi Σωῶσιν in v zadnji besedi ὀρώρη je epsilon namesto ete, na koncu je dodana jota:

Slika 7: Lipsius (1601, 22): *Iusti Lipsi Epistolarum Selectarum Centuria Singularis Ad Italos & Hispanos, quive in iis locis.*

Slika 8: Lipsius (1603, 256): *Iusti Lipsi Epistolarum Selectarum Centuriæ VIII.*

σέθεν οὐκ ἐπιλήσομαι, ὄφρ' ἂν ἔγωγε
Σωοῖσιν μετέω, καί μοι φίλα γούνατ' ὀρώρει
(Lipsius, 1601, 22)

Lahko izpostavimo še eno drobno, toda pomembno podobnost Lipsijeve objave z Grimanijevo ploščo. Poleg ligature za οὐ (8) v besedah οὐκ in γούνατ', je v besedi ἐπιλήσομαι uporabljena ligatura za predpono ἐπι (slika 7 in 8), kjer sta prva znaka povezana z ukripljeno linijo – natanko tako kot na Grimanijevi plošči v majuskulah, kjer pa so izpustili joto. Tovrstni ligaturi sta značilni za tiskano grščino v 16. stol. (Sylburgio, 1591, 41–42; Ingram, 1966, 384, 386).

Citat iz Homerjeve pesnitve seveda govori žalujoči junak Ahil ob smrti najdražjega prijatelja Patrokla, preden se zaradi tega iz maščevanja odloči oskruniti Hektorjevo truplo (Lesser, 2022, 222). Ahil, čigar pogost vzdevek je ποδάρκης (Dunkle, 1997) slov. »hitronogi«, prisega, da ne bo nikoli pozabil Patrokla, dokler bo živ in dokler ga »nosijo nogé«. Bolj kot poklon, je spomin žalujočega na preminule v *Iliadi* nekakšno ohranjanje njihove prisotnosti in tako zanikanje smrti (Crotty, 1994, 73–74). Verzi s stavkom καί μοι φίλα γούνατ' ὀρώρη, so formulaična oblika obljube ali zaobljube, ki je uporabljena večkrat (Clark, 1997, 123–124; Lesser, 2022, 222, op. št. 21), denimo v Ahilovem odgovoru Foiniksu, v 9. spevu:

‘Φοῖνιζ ἄττα γεραιὲ διοτρεφὲς οὐ τί με ταύτης
χρεὼ τιμῆς: φρονέω δὲ τετιμηῆσθαι Διὸς αἴση,
ἢ μ' ἔξει παρὰ νηυσὶ κορωνίσιν εἰς ὃ κ' αὐτμῆ
ἐν στήθεσσι μένη καί μοι φίλα γούνατ' ὀρώρη.
(Homer, *Iliada*, 9. spev, verz 607–610,
cf. Benner, 2001, 109)

Foiniks moj, očka častiti, čemu mi taka odlika?
Mislim, da Zeusova volja že zdaj izkazala je čast mi,
ta mi ostane pri usločenih ladjah, doklèr mi v prsih
bije življenja še dih in prožna so ljuba kolena.
(Homer, *Iliada*, 9. spev, verz 607–610,
prevedel A. Sovrè (Homer, 1950, 192))

Acidaliij v enem izmed svojih pisem Lipsiju omenja ravno te verze (kjer je uporabljena stigma ali ligatura črk σ in τ): εἶσοκ' αὐτμῆ ὄν στήθεσσι μένη καί μοι φίλα γούνατ' ὀρώρη (Acidalius, 1606, 153). V Lipsijevih in Acidalijevih korespondencah je citiranih še veliko več starogrških fraz. Nicolòju Grimaniju je s priredbo takih verzov bilo namenjeno dokaj čustveno in poetično posvetilo, postavili so ga v vlogo vojščaka, kar je na nek način kot koprski kapitan ali vrhovni vojaški poveljnik tudi bil. Ker je začetni del zapisan v 2. osebi in tako direktno nagovarja Grimanija, deluje še toliko bolj ganljivo. Namen tega teksta zato ni samo ohranjanje spomina nanj, temveč je hkrati glorifikacija, »heroizacija« Grimanija v epskem slogu. Zadnje tri črke na napisni plošči so v latinski pisavi: H P L, kar je običajna kratica za HOC PUBLICO LOCO («na tem javnem kraju»), prisotna je na dveh sosednjih napisnih ploščah v pritličnem delu Pretorske palače. Na večjem zgornjem napisnem polju je v podobnem tonu vklesano posvetilo Nicolòju Grimaniju, ki je v celoti berljivo:

NICOLAI GRIMANI
PRÆTVRA PRÆFECT. Q. FVNCT.
IN OMNEIS ADMIRAND. ÆQVIT.
IVSTIT MVNIFICENT.
ACCVRATAM FRVMENTORVM
AC FRVG. PROVID.

CIVITAS DEBITA LAVDE
ET AMOR. HOC PIGNOR
CORDE SCVLPTTVM MARM.
PROSEQVITVR
M D C III

Slovenski prevod: Nicolò Grimani, pretor in prefekt, ki je bil v vsem delivec in vrl skrbnik pravičnosti in dobrote. Mesto mu z dolžno hvalo in ljubeznijo poplačuje dolg s tem obeležjem, izklesanim iz srca. Leta 1603 (prevedel G. Pobežin, cf. Pobežin 2020a).

Če Grimanijevo ploščo primerjamo s sosednjimi štirimi, ki so enake oblike in velikosti, imajo tri na spodnjem delu tudi grbe. Plošča skrajno levo, posvečena podestatu Francescu Cappellu leta 1596 (Cherini & Grijo, 2001, 80; Radossi & Žitko, 2003, 116), ima na spodnjem polju kratek napis v latinščini s podobno vsebino kot Grimanijev napis v grščini – ohranjanje spomina nanj. Izraženo je zelo neposredno: DIGNVS AETERNA MEMORIA («Vreden večnega spomina»).

Posvetilni epigrafski napisi, izklesani v grški majuskuli na območju Beneške republike v 16. stoletju, niso nič neobičajnega. Če se našteje le nekaj primerov, spadajo mednje denimo nagrobni spomenik zgodovinarja Marcantonija Coccia Sabellica iz leta 1506, ki ima ob zgornjem robu trak s citatom iz *Evangelija po Janezu*: EK TOY ΘΑΝΑΤΟΥ ΕΙΣ ΤΟΝ ΒΙΟΝ⁷ («Iz smrti v življenje» (Jn 5, 24)), spomenik astrologa in zdravnika Tommasa Rangoneja na cerkvi San Zulian (sv. Julijana) v Benetkah iz leta 1554, ki ima trijezični napis v latinščini, grščini in hebrejščini (Zucchini, 1784, 370–371; Zorzi, 2012, 107–137), ali pa nagrobni spomenik jurista Tiberija Decianija iz 1579–1583 v Padovi, z dvojezičnim (latinskim in grškim) besedilom.⁸ Decianijev grški napis v majuskulah ima tudi diakritična znamenja. Večjezični napis (v latinščini, grščini, hebrejščini, italijanščini in španščini) je bil nekdanj na nagrobniku pesnika Teofila Folenga (1491–1544) v cerkvi Santa Croce (sv. Križa) v Campeseju.⁹ Eden izmed najstarejših znanih posvetilnih epigrafskih primerov uporabe grške majuskule v humanizmu je epitaf kardinala Bessariona iz leta 1466 v Rimu (Forcella, 1873, 226, št. 565; Pontani, 1992, 144; Centanni, 2019, 380). Grški citati niso bili namenjeni le posameznikom, ampak so jih uporabili tudi ob drugih priložnostih. Denimo v padovanski palači Liviano, nad vhodom dvorane *Sala dei giganti* – nekdanje knjižnice. Leta 1632 je bila tja postavljena plošča, ki ima nad latinskim napisom kratek grški stavek: Η ΟΠΛΟΘΗΚΗ ΤΗΣ ΑΘΗΝΑΣ (Lomeier, 1962,

16), slov. »Atenina orožarna«, kar se seveda navezuje na znanje ali modrost, ki jo hrani knjižnica. Vendar vsi naštetih primeri ne citirajo Homerja ali katera druga starogrška besedila, kar je ključna razlika v primerjavi s koprskima napisoma. Glede napak pri zapisu, se lahko izpostavi še nekoliko starejšo beneško umetnino. Slika *Križanje* Giovannija Bellinija iz okoli 1455–1460 ima podobne napake in nedoslednosti kot Grimanijev grški napis. Pri Jezusovem imenu ima *titulus* izpuščen ipsilon po omikronu, Ἰησοῦς namesto Ἰησοῦς, prav tako je med grškimi majuskulami uporabljen okrogli epsilon (Lucco & Pontani, 1997, 111, 113, fig. 46).

ZAKLJUČEK

Ne glede na kratek obseg in običajnostjovrstnih beneških napisov, sta obravnavana epigrafska spomenika s homerskim citatom, zapisana v izvorni grški obliki, velika redkost tako v Kopru, kot tudi širše gledano na istrskem polotoku in nasploh v slovenskem prostoru. Ne toliko zaradi grške pisave ali jezika, ampak predvsem zaradi vsebine citatov, ki so vzeti iz Homerjeve *Iliade*. Dokazujeta navezanost koprskih izobraženih elite na dediščino grške antike, h kateri so tudi sami prispevali k ohranitvi in razumevanju le-te, s prevodi starogrških besedil. Citati iz nekega razloga niso bili prevedeni v latinščino, ki je bila tedaj najpogostejši epigrafski in heraldični jezik, ampak so v grški majuskuli, ki se kot sorodna pisava po videzu ne razlikuje veliko od latinice. Zato grške besede ne izstopajo in se lepo skladajo z napisnimi ploščami v latinici. Poleg tega je misel v originalnem jeziku boljša, saj se lahko prevodi med seboj razlikujejo, še posebej v poeziji. Oba primera izhajata iz *Iliade*, nastale v 8. stol. pr. n. št., starejši in krajši napis na Fontiku iz 2. polovice 16. stol. je povsem pravilen, mlajši in daljši napis na Pretorski palači iz zgodnjega 17. stol., pa je poln napak. Neobičajna je raba diakritičnih znakov in raba dveh oblik epsilona (oglate in okrogle oblike). Zaradi napak pri obliki črk, ki so gotovo nastale tekom pretvorbe napisa v majuskule, se ni posrečilo doseči povsem antičnega videza, kar je naročnik Grimanijevega spomenika verjetno želel narediti. Na podlagi tega, da ima Lipsijev citat enake napake in enake ligature, je mogoče sklepati, da bi lahko ravno njegov zapis bil uporabljen za Grimanijev spomenik v Kopru. Epigrafske napise v grščini iz 16. in 17. stol. lahko najdemo v večjih mestih, kot so Benetke in Padova, zato koprška homerska napisa ponovno dokazujeta, da je bil Koper prestolnica kulture in ponovno upravičujeta njegov sloves »istrskih Aten«.

7 Muzej Correr, Benetke, inv. št. 37, Cl. XXV, cf. Lazari (1859, 267–268); Paoletti (1893a, 239); Paoletti (1893b, sl. 123); Chavasse (1988, 455–461); Ceriana (2004, 290–293); Siracusano (2008, 428–429).

8 Spomenik je postavljen znotraj cerkve Basilica del Carmine (cf. Antonini, 1858, 10; BeWeB, 2012; Siracusano, 2013, 412).

9 Epitafe sta sestavila Niccolò da Salò in Colombano da Brescia (Wion, 1595, 464–467; Luzio, 1899, 61; Pontani, 1992, 139–149).

EPIGRAPHIC MONUMENTS WITH A HOMERIC INSCRIPTION ON THE FONTICO AND ON THE PRAETORIAN PALACE IN KOPER

Andrej MEČULJ

Oljčna pot 63c, 6000 Koper, Slovenia
e-mail: andrej.meculj@gmail.com

SUMMARY

This paper is the first comprehensive research of two epigraphic inscriptions carved in Homeric Greek in the historical city centre of Koper. The older inscription is carved on the coat of arms of the podestà and captain Vincenzo Querini on the Fontico, from 1564. His escutcheon was combined with the motif of the vigilant crane (which serves as a crest on top of the helm), that holds a scroll in its beak, on which is carved the popular Homeric quote about sleep (Iliad XXII.24). It was meant to describe the virtue of vigilance, that was considered a necessary characteristic for rulers. The quote was carved in monumental Greek majuscule letters, it has no mistakes and is well preserved. The second inscription is carved on the slab dedicated to the podestà and captain Nicolò Grimani on the Praetorian Palace in 1603. It is a modified quotation, which was also copied from Homer's Iliad (XXII.387–388). The name of Patroclus, that is mentioned in the original text, was replaced with σέθεν, the epic form of the genitive. The Greek text on Grimani's dedicatory slab has different types of errors. Some letters are incorrect (Λ instead of Α or Σ instead of Ζ), upsilon in the words ΓΟΥΝΑΤ and ΟΥΚ is carved as a ligature with omicron in the form of two circles. Diacritical signs were also carved, that are not used for majuscules. Furthermore, two forms the letter epsilon were employed, rectangular (Ε) and rounded (Ε). Some mistakes could have been made by the stone carver and some by the transcriber, who prepared the text with majuscules. The Homeric verses on Grimani's slab were modified in exactly the same way by Justus Lipsius in one of his letters to Valens Acidalius from 1593, that were published in 1601 and 1603. Since his modification of these verses has the same mistakes and ligatures (ligature for the suffix ἐπι and θ), it is possible to infer, that Lipsius's quotation could have been used for the inscription dedicated to Grimani. Both of the Greek inscriptions in Koper are nothing unusual for the Venetian epigraphic monuments of this period. However, they are a very rare peculiarity in the region of the Istrian peninsula, especially because of their content and are thus, another testimony of the attachment of the educated elite of Koper to the cultural heritage of Ancient Greece.

Key words: Homer, Iliad, Epigraphy, Koper, Vincenzo Querini, Nicolò Grimani

VIRI IN LITERATURA

Acidalius, Valens (1606): Valentis Acidali Epistolarum Centuria I. Hanoviae, Typis Wechelianis, apud Claudium Marnium & Hæredis Ioannis Aubrii.

Antonini, Prospero (1858): Di Tiberio Deciano, celebre giureconsulto Udinese. Bassano, Tipografia Baseggio.

Bath, Michael (2003): Renaissance Decorative Painting in Scotland. Edinburgh, National Museums of Scotland Publishing.

Benner, Allen Rogers (2001): Selections from Homer's Iliad: With an Introduction, Notes, a Short Homeric Grammar, and a Vocabulary. Norman, University of Oklahoma Press.

Bernardinello, Silvio (1977): Manoscritti e rari del Convento di Sant'Anna a Capodistria. Accademie e biblioteche d'Italia XLV, 4-5, 260–273

BeWeB, Beni Ecclesiastici in Web (2012): Bottega di Segala F. (1579–83), Lapide Deciani. <https://www.beweb.chiesacattolica.it/benistorici/bene/3181910/Bottega+di+Segala+F.+%281579-83%29%2C+Lapide+Deciani> (zadnji dostop: 2023-10-30).

Canmore (2000): National Record of the Historic Environment. Interior. Gallery, Plan, View of Painted Ceiling Above Bay Window at South End, SC), plan view of painted ceiling above bay window at south end, SC 1143917. <https://canmore.org.uk/collection/1143917> (zadnji dostop: 2023-10-30).

Caprin, Giuseppe (1907): L'Istria nobilissima. Parte II. Trieste, Libreria F. H. Schimpff.

Centanni, Monica (2019): Bessarione e Gemisto Pletone: Lettere dall'esilio. V: Furlan, Francesco, Simoneit, Gabriel & Hartmut Wulfram (ur.): Exil und Heimatferne in der Literatur des Humanismus von Petrarca bis zum Anfang des 16. Jahrhunderts/L'esilio e la lontananza della patria nella letteratura umanistica dal Petrarca all'inizio del Cinquecento (NeoLatina 30). Tübingen, Narr Francke Attempto, 361–383.

Ceriana, Matteo (ur.) (2004): Il Camerino di alabastro. Antonio Lombardo e la scultura all'antica. Milano, Silvana.

Chavasse, Ruth (1988): Humanism Commemorated: The Venetian Memorials to Benedetto Brugnolo and Marcantonio Sabellico. V: Denley, Peter & Caroline Elam (ur.): Florence and Italy: Renaissance Studies in Honor of Nicolai Rubinstein. London, Committee for Medieval Studies, Westfield College, 455–461.

Cherini, Aldo & Paolo Griò (2001): Bassorilievi araldici ed epigrafi di Capodistria: dalle origini al 1945. Trieste, Fameia Capodistriana.

Clark, Matthew (1997): Out of Line: Homeric Composition Beyond the Hexameter. Lanham – Boulder – New York – Oxford, Rowman & Littlefield Publishers.

Cory, Alexander Turner (1840): Hieroglyphics of Horapollo Nilous. London, William Pickering.

Couilloud, Marie-Thérèse (1974): Les monuments funéraires de Rhénée (Exploration Archéologique de Délos 30). Paris, Diffusion de Boccard.

Crotty, Kevin (1994): The Poetics of Supplication: Homer's Iliad and Odyssey. Ithaca – London, Cornell University Press.

Degrassi, Attilio (1933): Abitati preistorici e romani nell'agro di Capodistria e il sito dell'antica Egida. Parenzo, Tip. G. Coana & Figli.

Diogenes Laertius (1692): Diogenes Laertii de vitis dogmatibus et apophthegmatibus clarorum philosophorum libri X. Græce et Latine. Amstelædami, apud Henricum Wetstenium.

Dunkle, Roger (1997): Swift-Footed Achilles. The Classical World, 90, 4, 227–234.

Erffa, Hans Martin von (1957): Grus vigilans. Bemerkungen zur Emblemantik. Philobiblon, 1, 4, 286–308.

Forcella, Vincenzo (1873): Iscrizioni delle chiese e d'altri edifici di Roma dal secolo XI fino ai giorni nostri. Volume II. Roma, Tipografia Fratelli Bencini.

Fox-Davies, Arthur Charles (1904): The Art of Heraldry. An Encyclopedia of Armory. London, T. C. & E. C. Jack.

Gollob, Eduard (1903): Verzeichnis der griechischen Handschriften in Österreich außerhalb Wiens (Sitzungsberichte der Philosophisch-Historischen Classe der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften CXLVI). Wien, Holzhausen.

Haubold, Johannes (2000): Homer's People: Epic Poetry and Social Formation. Cambridge, Cambridge University Press.

Homer (1950): Iliada. Ljubljana, Državna založba Slovenije.

Homerus (1524): Ομηρου Ἰλιάς. Homeri Ilias. Venetiis, In aedibus Aldi, et Andreae Asulani soceri.

Homerus (1537): Homeri poetarum omnium principis Ilias, Andrea Divo Iustinopolitano interprete, ad verbum translata. Venetiis, Jacopo Borgofranco.

Hriberšek, Matej (2021): Batrahomiomahija na Slovenskem: kratek očrt. V: Pavlič, Darja (ur.): Slovenska poezija. Obdobja 40. Ljubljana, Znanstvena založba Filozofske fakultete, 589–596.

Ingram, William H. (1966): The Ligatures of Early Printed Greek. Roman and Byzantine Studies, 7, 4, 371–389.

Keaney, J. J. & Robert Lamberton (ur.) (1996): [Plutarch], Essay on the Life and Poetry of Homer. Georgia, Scholars Press.

Larfeld, Wilhelm (1902): Handbuch der griechischen Epigraphik. Zweiter Band: Die Attischen Inschriften II. Leipzig, O. R. Reisland.

Lazari, Vincenzo (1859): Notizia delle opere d'arte e d'antichità della raccolta Correr di Venezia scritta da Vincenzo Lazari. Venezia, Tipografia del commercio.

Lernutius, Janus, Gulielmus, Janus & Valens Acidalius (1603): Poematum Jani Lernuti, Jani Gulielmi, Valentis Acidali, Nova Editio. Lignici, Impensis Davidis Alberti.

Lesser, H. Rachel (2022): *Desire in the Iliad: The Force That Moves the Epic and Its Audience.* Oxford, Oxford University Press.

Lipka, Michael (2022): *Epiphanies and Dreams in Greek Polytheism: Textual Genres and 'Reality' from Homer to Heliodorus.* Berlin, De Gruyter.

Lipsius, Justus (1601): *Iusti Lipsi Epistolarum Selectarum Centuria Singularis Ad Italos & Hispanos, quive in iis locis. Antverpiæ, ex Officina Plantiniana.*

Lipsius, Justus (1603): *Iusti Lipsi Epistolarum Selectarum Centuriæ VIII. E quibus tres pridem ad Belgas, Germanos, Gallos, Italos, Hispanos. Quarta, singularis ad Germanos & Gallos. Quinta, Miscellanea. Tres posteriores ad Belgas. Eiusdem Lipsij Epistolica Institutio.* Avenione.

Lomeier, Johannes (1962): *A Seventeenth-Century View of European Libraries Lomeier's De Bibliothecis, Chapter X.* Berkeley – Los Angeles, University of California Press.

Losser, Giovanni (1851a): *Iscrizioni di Capodistria.* L'Istria, 6, 1, 142–144.

Losser, Giovanni (1851b): *Iscrizioni di Capodistria.* L'Istria, 6, 29, 126–127.

Lucco, Mauro & Anna Pontani (1997): *Greek Inscriptions on Two Venetian Renaissance Paintings.* *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes*, 60, 1, 111–129.

Luzio, Alessandro (1899): *Studi Folenghiani.* Firenze, G. C. Sansoni editore.

Mallon, Jean (1954a): *Pierres fautives.* *Libyca: Archéologie-Épigraphie*, 2, 187–203.

Mallon, Jean (1954b): *Pierres fautives.* *Libyca: Archéologie-Épigraphie*, 2, 435–459.

Manzuoli, Nicolo (1611): *Nova descrizione della Provincia dell'Istria.* Venetia, appresso Giorgio Bizzardo.

McLean, Bradley Hudson (2002): *An Introduction to Greek Epigraphy of the Hellenistic and Roman Periods from Alexander the Great Down to the Reign of Constantine (323 B.C.–A.D. 337).* Michigan, University of Michigan Press.

Mečulj, Andrej (2020): *Helenistični nagrobni steli Decima Fulvija Doroteja v Kopru in Pole Orcivije v Mestnem muzeju starožitnosti »J. J. Winckelmann« v Trstu.* *Studia universitatis hereditati*, 8, 1, 79–95.

Mileusnić, Zrinka (2021): *Nuove conoscenze sugli inizi urbani della città tardoantica di Capodistria.* *Quaderni friulani di archeologia*, 31, 55–60.

Montiglio, Silvia (2015): *The Spell of Hypnos. Sleep and Sleeplessness in Ancient Greek Literature.* London, I. B. Tauris.

Muzio, Girolamo (1913): *L'Egida di Girolamo Muzio Giustinopolitano: ristampata a cura e con introduzione di Giovanni Quarantotto; aggiuntevi le annotazioni inedite su L'„Egida“ di Giuseppe Gravisi.* Trieste, Tipografia L. Hermannstorfer.

Naldini, Paolo (1700): *Corografia ecclesiastica o' sia Descrizione della città, e della diocesi di Giustinopoli, detto volgarmente Capo d' Istria.* Venezia, appresso Gierolamo Albrizzi.

Paoletti, Pietro (1893a): *L'architettura e la scultura del Rinascimento in Venezia. Parte prima.* Venezia, Ongania-Naya Editori.

Paoletti, Pietro (1893b): *L'architettura e la scultura del Rinascimento in Venezia. Parte seconda.* Venezia, Ongania-Naya Editori.

Papy, Jan (1993): *Justus Lipsius as Translator of Greek Epigrams.* *Humanistica Lovaniensia*, 42, 274–284.

Petronio, Prospero (2001): *Brani della parte prima delle Memorie sacre e profane dell'Istria.* Capodistria, Società italiana di ricerca.

Pobežin, Gregor (2018): *Nihil odiosius quam nomen Italarum: Vergerij mlajši med humanističnim univerzalizmom in nacionalizmom.* *Primerjalna književnost*, 41, 2, 99–115.

Pobežin, Gregor (2020a): *Epigraphic corpus of Medieval and Early Modern inscriptions in Slovenia MEMIS 1.0.* <https://www.clarin.si/repository/xmlui/handle/11356/1376> (zadnji dostop: 2023-10-30).

Pobežin, Gregor (2020b): *Napis Vergerijev v koprski stolnici: kratka zabeležka in rekonstrukcija napisnega polja.* *Studia universitatis hereditati*, 8, 1, 97–102.

Pobežin, Gregor (2023): *Epigrafska dediščina na pročelju kopske Pretorske palače – stanje raziskav in nekaj predlaganih rešitev za nadaljnje delo.* V: Pobežin, Gregor & Peter Štoka (ur.): *Bibliotheca Iustinopolitana*, 11. Koper, Osrednja knjižnica Srečka Vilharja Koper, 15–42.

Pontani, Anna (1992): *Le maiuscole greche anticharie di Giano Lascaris. Per la storia dell'alfabeto greco in Italia nel '400.* *Scrittura e civiltà*, 16, 77–227.

Radossi, Giovanni & Salvator Žitko (2003): *Monumenta Heraldica Iustinopolitana. Stemmi di rettori, di famiglie notabili, di vescovi e della città di Capodistria.* Rovigno – Trieste, Centro di Ricerche Storiche.

Reinach, Salomon (1858): *Traité d'épigraphie grecque.* Paris, Ernest Leroux.

Ripa, Cesare (1593): *Iconologia ovvero descrizione dell'imagini universali cavate dall'antichità et da altri luoghi.* Roma, Heredi di Gio. Gigliotti.

Sambucus, Johannes (1569): *Emblemata et aliquot nummi antiqui operis.* Antverpiæ, Ex officina Christophori Plantini.

Semi, Francesco (1975): Capris, Iustinopolis, Capodistria. La storia, la cultura e l'arte. Trieste, Lint.

Siracusano, Luca (2008): Tullio Lombardo, Epitafio di Marcantonio Coccio Sabellico, Venezia, Museo Correr. V: Bacchi, Andrea & Luciana Giacomelli (ur.): Rinascimento e Passione per l'antico: Andrea Riccio e il suo tempo. Trento, Provincia autonoma di Trento, 428–429.

Siracusano, Luca (2013): Scultura a Padova: 1540–1620 circa. Monumenti e ritratti. Volume 1. Testo. Tesi di Dottorato. Trento, Università degli Studi di Trento.

Stancovich, Pietro (1829): Biografia degli uomini distinti dell'Istria. Tomo secondo. Trieste, Presso Gio. Marenigh Tipografo.

Susini, Giancarlo (1973): The Roman Stonecutter: An Introduction to Latin Epigraphy. Oxford, Basil Blackwell.

Sylburgio, Friderico (1591): Alphabetum Græcum. Francofurti, apud Andreae Wecheli.

Valerianus, Ioannes Pierius (1556): Hieroglyphica sive de sacris Aegyptiorum litteris commentarii. Basileae, Palma Michael Isengrin.

Vida, Girolamo (1589): Il Sileno. Dialogo di Hieronimo Vida Iustinopolitano. Vicenza, appresso Giorgio Greco, ad istanza di Alciato de' Alciati & Pietro Bertelli.

Visser, Arnoud (2002): The Uses of History in the Emblems of Joannes Sambucus (1531–1584). V: Enenkel, Karl, De Jong, Jan L. & Jeanine De Landtsheer (ur.): Recreating Ancient History. Episodes from the Greek and Roman Past in the Arts and Literature of the Early Modern Period. Leiden, Brill, 269–285.

Visser, Arnoud S. Q. (2005): Joannes Sambucus and the Learned Image: The Use of the Emblem in Late-Renaissance Humanism. Leiden – Boston, Brill.

Volpicella, Luigi (2008): Dizionario del linguaggio araldico italiano. Udine, P. Gaspari.

Walde, Christine (2001): Die Traumdarstellungen in der griechisch-römischen Dichtung. München – Leipzig, K. G. Saur.

Wion, Arnaldo (1595): Lignum vitae. Ornamentum & Decus Ecclesiae, In Quinque Libros Divisum. Pars Prima. Venetiis, apud Georgium Angelarium.

Ziliotto, Baccio (1904): Codici Greci a Capodistria. Pagine istriane. Periodico scientifico letterario-artistico, 2, 1, 126–129.

Ziliotto, Baccio (1905): Codici capodistriani con particolare riflesso a un codice della Batracomiomachia. Archeografo Triestino, 3, 2, 3–39.

Zorzi, Niccolò (2012): L'iscrizione trilingue di Tommaso Rangoni sulla facciata della chiesa di San Zulian a Venezia (1554). Quaderni per la storia dell'università di Padova, 45, 107–137.

Zucchini, Tommaso Arcangelo (1784): Nuova cronaca veneta, ossia descrizione di tutte le pubbliche architetture, sculture e pitture della Città di Venezia ed isole circonvicine divisa in sei sestieri. Sestier primo. Venezia, presso Pietro Valvasense a S. Gio. Novo.